

Materiały

STRATY OSOBOWE KULTURY POLSKIEJ NA TERENIE WIELKOPOLSKI W LATACH 1939 - 1945

(S t a n b a d a ń)

Artykuł niniejszy stanowi w pewnym sensie kontynuację opracowania pt. *Straty materialne kultury polskiej na terenie Wielkopolski w latach 1939 - 1945 (stan badań)*, opublikowanego w „Przeglądzie Zachodnim nr 4/1970 (ss. 408 - 423). Opiera się wyłącznie na istniejącej już literaturze przedmiotu i zawiera przegląd najważniejszych pozycji bibliograficznych o stratach osobowych kultury na terenie Wielkopolski, ujętych w działach wyodrębnionych na podstawie przynależności zawodowej osób pośrednio lub bezpośrednio związanych z działalnością kulturalną. Badania nad stratami przedstawimy w następującej kolejności środowisk: naukowcy, pedagodzy, pisarze, plastycy, aktorzy, muzycy, bibliotekarze, dziennikarze, wydawcy i księgarze, duchowieństwo, działacze polityczni, społeczni i kulturalni.

Wymienione wyżej środowiska były obiektem szczególnie precyzyjnie przygotowanej akcji eksterminacyjnej prowadzonej przez hitlerowskiego okupanta. Z kilku hitlerowskich planów walki narodowościowej z Polakami na uwagę zasługuje memoriał E. Wetzla i G. Hechta pochodzący z listopada 1939 r., zatytułowany *Die Frage der Behandlung der Bevölkerung der ehemaligen polnischen Gebiete nach rassenpolitischen Gesichtspunkten*¹. Program eksterminacji kulturalnej w stosunku do tzw. ziem wcielonych, zawarty w tym memoriale, zakładał całkowite sparaliżowanie i likwidację polskiego życia kulturalnego.

Eksterminacji miała być poddana przede wszystkim polska inteligencja, zdefiniowana w memoriale następująco:

”Pojęcie polskiej inteligencji obejmuje, przede wszystkim, polskich księży, nauczycieli (łącznie z nauczycielami szkół wyższych), lekarzy, dentystów, weterynarzy, oficerów, wyższych urzędników, wielkich kupców, wielkich właścicieli ziemskich, pisarzy, redaktorów, jak również wszystkie osoby, które otrzymały wyższe lub średnie wykształcenie”².

¹ Memoriał w języku oryginału ogłosił K. M. Pospieszalski w *Documenta Occupationis* t. VI: *Hitlerowskie „prawo” okupacyjne w Polsce. Wybór dokumentów*. Część I: *Ziemie „wcielone”*. Instytut Zachodni, Poznań 1952, ss. 2 - 28. Tekst ten w przekładzie polskim opublikowano w IV tomie „Biuletynu” Głównej Komisji Badania Zbrodni Hitlerowskich w Polsce (GKBZH), Warszawa 1948, ss. 135 - 171.

² Memoriał pt. *Sprawa traktowania ludności byłych polskich obszarów z racowo-politycznego punktu widzenia*. „Biuletyn” GKBZH t. IV, Warszawa 1948.

Trzeba również zaznaczyć, że w latach 1939-1945 program eksterminacji kulturalnej, zawarty we wspomnianym memoriale, uzupełniany był jeszcze akcjami specjalnymi, mającymi na celu także tępienie polskiej inteligencji (np. akcje *Unternehmen Tannenberg*, *Intelligenzaktion* na Pomorzu, *Ausserordentliche Befriedungsaktion* w Generalnej Guberni)³. Zarówno elementy programowe memoriału, jak i wspomniane wyżej akcje eksterminacyjne były na terenie Wielkopolski konsekwentnie realizowane i pochłonęły olbrzymią liczbę ofiar, szczególnie spośród tzw. polskich warstw kierowniczych⁴.

Zagadnienie strat osobowych kultury polskiej w okresie wojny i okupacji hitlerowskiej stanowiło przedmiot zainteresowań wielu naukowców i publicystów. W badaniach poświęconych temu zagadnieniu można wyróżnić trzy okresy: pierwszy — obejmujący lata 1944-1948, drugi — 1949-1956 oraz trzeci od 1957 r. W latach 1944-1948 ukazało się wiele publikacji (blisko 2/3 całej literatury na ten temat) poświęconych okupacyjnym losom osób związanych z polską kulturą. Jednak przytłaczająca większość tych prac miała charakter przyczynkowski i wspomnieniowy. Również w tym okresie Główna Komisja Badania Zbrodni Hitlerowskich w Polsce oraz Biuro Odszkodowań Wojennych, działające przy Prezydium Rady Ministrów, Ministerstwo Kultury i Sztuki, urzędy wojewódzkie i starostwa oraz inne instytucje zbierały materiały na podstawie których zamierzano ustalić bilans strat osobowych (a także i materialnych) poniesionych przez Polskę w latach 1939-1945. Rezultatem tych akcji było zebranie dużej ilości materiału dokumentacyjnego dotyczącego martyrologii narodu polskiego, w tym także i przedstawicieli polskiej kultury. Ponadto opublikowane zostało *Sprawozdanie w przedmiocie strat i szkód wojennych w Polsce 1939-1945* (Biuro Odszkodowań Wojennych przy Prezydium Rady Ministrów, Warszawa 1947), zawierające pierwszy ogólny wykaz strat inteligencji polskiej. Także poważny materiał dokumentacyjny dotyczący tych zagadnień został zgromadzony w związku z prowadzonymi w tym okresie procesami przeciwko zbrodniarzom hitlerowskim przed Najwyższym Trybunałem Narodowym⁵.

Rozpisana w 1945 r. ankieta Głównej Komisji Badania Zbrodni Hitlerowskich do sądów grodzkich miała na celu zebranie materiałów ustalających liczby ofiar masowych egzekucji dokonanych przez Niemców w okresie oku-

³ A. Symonowicz, *Walka z kulturą polską*. W: *Straty wojenne Polski*. Wydawnictwo Zachodnie, Poznań 1962, ss. 75-91.

⁴ O eksterminacji ludności polskiej w Wielkopolsce ukazało się wiele różnorodnych publikacji. Por. np.: K. M. Pospieszalski, E. Serwański, *Materiały do spraw eksterminacji w tzw. Kraju Warty*. „Przegląd Zachodni” nr 1-2/1955; K. M. Pospieszalski, *Poznań pod okupacją hitlerowską*. „Przegląd Zachodni” nr 2/1953; L. Gomolec, S. Kubiak, *Terror hitlerowski w Wielkopolsce*. Poznań 1962.

⁵ Także dla celów sądowych opracowano szereg ekspertyz na temat niszczenia kultury i eksterminacji inteligencji, autorami których byli m. in.: K. Estreicher, J. Gwiazdomorski, K. M. Pospieszalski, S. Lorentz, B. Suchodolski.

pacji. Znaczny procent tych ofiar — to właśnie przedstawiciele polskiej inteligencji⁶.

W latach 1945 - 1948 zostały także wydane pierwsze publikacje dokumentów o eksterminacji kultury polskiej, mianowicie w „Biuletynie” GKBZH, a także w serii *Documenta Occupationis*⁷.

Pierwszym opracowaniem zawierającym zestawienie strat osobowych kultury polskiej była opublikowana w 1945 r. przez Książnicę Polską w Glasgow praca zbiorowa pod redakcją Adama Ordegi i Tymona Terleckiego pt. *Straty kultury polskiej 1939 - 1945*. Jak piszą autorzy we wstępie, „książka została opracowana jako zbiór wspomnień o ludziach, twórcach polskiej kultury zmarłych w latach 1939 - 1944”. Materiał wspomnieniowy został zestawiony w następujących działach: I — Uczni, II — Pisarze i Dziennikarze, III — Plastycy, IV — Artyści sceniczni, V — Działacze kulturalni. Na końcu tomu drugiego zamieszczono, sporządzoną na podstawie oficjalnych materiałów Delegatury Rządu na Kraj, listę zmarłych pracowników kultury, którym nie poświęcono w przedstawionych tomach obszerniejszego wspomnienia. Praca ta jednak nie mogła przedstawić całości strat kultury polskiej w okresie wojny i okupacji przede wszystkim dlatego, że rejestrowała je tylko do 1944 r., a także z powodu ograniczonej warunkami okupacyjnymi i konspiracyjnymi bazy źródłowej.

Wydawane natomiast w kraju bezpośrednio po wojnie prace dotyczące tego problemu, miały jak już wspomniano charakter raczej wspomnieniowy i przyczynkarski. Będą one omówione bardziej szczegółowo przy prezentowaniu istniejącej literatury dotyczącej strat osobowych kultury w Wielkopolsce⁸.

Szerszego natomiast omówienia wymaga wydana w 1947 r. w Warszawie książka Bolesława Olszewicza pt. *Straty kultury polskiej*, obejmująca okres od 1 września 1939 do 1 marca 1946 r. Autor pisze we wstępie tej książki m. in.: „Kultura polska została pojęta w książce w sensie najobszerniejszym, dlatego obok uczonych, artystów i literatów figurują w spisie działacze społeczni i polityczni, lekarze, technicy itd., zatem ludzie różnych zawodów, którzy w życiu Polski odegrali jakąś rolę”⁹. W opracowaniu figuruje około 4 400 nazwisk osób związanych z polską kulturą, poległych w czasie działań

⁶ Materiały Ankiety Sądów Grodzkich (ASG) opublikowane zostały przez K. Leszczyńskiego w „Biuletynach” GKBZH w tomach VIII, IX, X, XI z wyjątkiem materiałów dotyczących tzw. Kraju Warty, które ogłosił K. M. Pospieszalski i E. Serwański w cytowanym wyżej artykule pt. *Materiały do spraw eksterminacji w tzw. Kraju Warty*.

⁷ „Biuletyn” GKBZH t. IV, Warszawa 1948; *Documenta Occupationis* t. V: *Hitlerowskie „prawo” okupacyjne w Polsce. Wybór dokumentów. Część I: Ziemie „wcielone”*. Instytut Zachodni, Poznań 1952.

⁸ Zob. też: M. Tyrowicz, *Zagadnienie rejestracji wojennych strat osobowych Polski*. „Tygodnik Powszechny” nr 27/1945; J. Osiecki, *Dzieło zniszczenia. Straty kultury polskiej podczas II-giej wojny światowej*. „Nowa Kultura” nr 23/1945.

⁹ B. Olszewicz, *Lista strat kultury polskiej*. Warszawa 1947, s. IX.

wojennych, zamordowanych w więzieniach i obozach hitlerowskich oraz zmarłych w latach 1939 - 1945 na skutek złych warunków życia, również w okresie od 1945 do marca 1946 w wyniku przeżyć okupacyjnych¹⁰. Mimo swej wyjątkowej roli omawiana publikacja nie objęła wszystkich strat osobowych kultury polskiej w latach 1939 - 1945 i obecnie wymaga poważnej weryfikacji i uzupełnień.

W latach 1949 - 1956 nastąpiło zahamowanie w dziedzinie badań nad dziejami okupacji hitlerowskiej w Polsce w ogóle, w tym także nad problemem eksterminacji kultury w tym okresie. Niewielka liczba wydanych w tym czasie prac dotyczyła raczej ogólnych zagadnień związanych z tym zagadnieniem. Dla przykładu można tu wymienić wydane w 1955 r. opracowanie T. Kułakowskiego pt. *Hitlerowska polityka eksterminacji kulturalnej* (Warszawa 1955)¹¹.

Natomiast od 1957 r. datuje się ponowny wzrost zainteresowań problemem strat osobowych kultury polskiej w okresie okupacji hitlerowskiej. W tym czasie ukazała się m. in. praca pt. *Straty wojenne Polski w latach 1939 - 1945* (Wydawnictwo Zachodnie, Poznań 1962)¹² oraz artykuł J. Buszki pt. *Polityka hitlerowska wobec kultury polskiej w czasie drugiej wojny światowej* („Wiadomości Historyczne” nr 1/1961)¹³. Specjalną wartość mają opublikowane zbiory dokumentów, m. in. T. Kułakowskiego, *Dokumenty dotyczące eksterminacji kultury polskiej* („Najnowsze Dzieje Polski” t. 1/1957); opracowany przez K. M. Pospieszalskiego t. VI *Documenta Occupationis* (Instytut Zachodni 1958), a także C. Łuczaka wybór źródeł pt. *Dyskryminacja Polaków w Wielkopolsce w okresie hitlerowskiej okupacji* (Wydawnictwo Poznańskie, 1966). W wydanej w 1970 r. pracy C. Madajczyka pt. *Polityka III Rzeszy w okupowanej Polsce* (Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 1970) w tomie drugim autor omówił dzieje polskiej kultury w dwóch rozdziałach: w XXVII zatytułowanym *Likwidacja kultury polskiej* (ss. 119 - 141) i w

¹⁰ B. Olszewicz przed wydaniem pracy w formie książkowej publikował na łamach „Tygodnika Powszechnego” (począwszy od nr 18/1945) kolejne odcinki *Listy strat kultury polskiej*. Dzięki temu otrzymał od czytelników sporą liczbę informacji którymi mógł uzupełnić przygotowywaną publikację.

¹¹ Ukazał się także w tym okresie tom V *Documenta Occupationis*.

¹² Zawiera m. in. artykuły D. M. Lewandowskiej, *Plany likwidacji inteligencji polskiej jako część programu polityki okupacyjnej* (ss. 67 - 74) oraz A. Symonowicza, *Walka z kulturą polską* (ss. 75 - 106); ten ostatni autor na s. 90 zamieścił — zestawioną na podstawie cytowanego *Sprawozdania w przedmiocie strat i szkód wojennych w Polsce 1939 - 1945* — tabelę, w której podał straty osobowe niektórych grup zawodowych inteligencji polskiej w okresie wojny i okupacji 1939 - 1945.

¹³ Por. także C. Madajczyk, *Polityka okupanta hitlerowskiego wobec narodu polskiego w okresie drugiej wojny światowej*. W: *O problemie niemieckim*. „Książka i Wiedza”, Warszawa 1962; tegoż autora: *Cele polityczne III Rzeszy wobec narodu polskiego*. „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego” CXLVI. *Prace Historyczne*, z. 19 oraz *Wojenne losy inteligencji polskiej*. „Kultura” nr 1/1969; *Zamierzenie likwidacji działaczy polskich na Opolszczyźnie w latach 1939 - 1945*.

XXVIII, omawiającym sytuację nauki i szkolnictwa w okupowanym kraju (ss. 142 - 164). Tom ten zawiera też aneks opracowany przez M. Gettera zatytułowany *Polacy-działacze polityczni i kulturalni, którzy padli ofiarą terrorku i działań wojennych* (ss. 398 - 411).

Naukowcy

Przedstawione powyżej publikacje dotyczące strat osobowych kultury polskiej w latach 1939 - 1945 zawierały także nazwiska przedstawicieli kultury polskiej w Wielkopolsce. Ogólnych wiadomości z zakresu tej problematyki dostarcza również opublikowany przez Główną Komisję Badania Zbrodni Hitlerowskich w Polsce *Proces Artura Greisera przed Najwyższym Trybunałem Narodowym* (Warszawa 1946). W 1970 r. ukazała się obszerna praca E. Serwańskiego pt. *Wielkopolska w cieniu swastyki* (Instytut Wydawniczy Pax, 1970), w której autor przedstawił po raz pierwszy w sposób tak obszerny dzieje społeczne Wielkopolski w latach okupacji hitlerowskiej. Zagadnieniom kultury poświęcił dwa rozdziały: IV pt. *Zagłada kultury polskiej. Próba zaboru polskości* (ss. 202 - 240) oraz V *Poza cywilizacją, czyli poza prawem do życia* (ss. 247 - 262).

Zgodnie z zaproponowaną we wstępie systematyką omówimy najpierw najważniejsze pozycje bibliograficzne dotyczące strat wielkopolskiego środowiska naukowego, które jako jedno z pierwszych publikowało różnego typu opracowania na ten temat¹⁴. Jednym z najwcześniejszych ogłoszonych był *Wykaz zmarłych i poległych pod okupacją hitlerowską pracowników naukowych i funkcjonariuszy Uniwersytetu Poznańskiego* załączony do opublikowanego przemówienia sprawozdawczego ówczesnego rektora prof. dra Stefana Dąbrowskiego (*Uniwersytet Poznański 1939 - 1945. Okupacja niemiecka i odbudowa po wojnie*. Poznań 1946). W dwa lata później ukazała się książka Halszki Szoldrskiej pt. *Walka z kulturą polską. Uniwersytet Poznański podczas okupacji* (Poznań 1948), która przez szereg lat stanowiła źródło najobszerniejszych informacji o stratach osobowych, a także materialnych, Uniwersytetu w latach 1939 - 1945.

Późniejsze opracowania, m. in. W. Kowalenki pt. *Tajny Uniwersytet Ziemi Zachodnich*, artykuł J. Bossowskiego, K. M. Pospieszalskiego, K. Tymienieckiego, Z. Wojciechowskiego, *Uniwersytet Poznański podczas hitlerowskiej*

¹⁴ Także inne środowiska naukowe publikowały opracowania o własnych stratach, m. in.: *Pamięci pracowników i członków Polskiego Towarzystwa Historycznego zmarłych, zamordowanych i zamęczonych przez wroga w obozach śmierci w latach wojny 1939 - 1945* („Kwartalnik Historyczny”, R. LIII, Kraków 1939 - 1945, ss. 405 - 686), B. L., *Dotkliwie straty krakowskiego środowiska naukowego*. („Życie Nauki” nr 31 - 32/1948); T. Manteuffel, *Uniwersytet Warszawski w latach wojny i okupacji*. W: *Straty kulturalne Warszawy*, 1948; Z. Albert, *Zamordowanie 25 profesorów wyższych uczelni we Lwowie przez hitlerowców w lipcu 1941 roku* („Przegląd Lekarski” nr 1/1964); *Lista strat Szkoły Głównej Handlowej w latach 1939 - 1945*. W: *Spis wykładów SGH w Warszawie na rok akademicki 1945/1946*, Warszawa 1945; *Tragiczna lista strat kultury polskiej (straty Uniwersytetu Jagiellońskiego w Krakowie)*. „Dziennik Polski” z 23 marca 1945.

okupacji, książka T. Klanowskiego, *Uniwersytet im. A. Mickiewicza w Poznaniu 1945 - 1964*, przyniosły szereg nowych informacji o dziejach okupacyjnych Uniwersytetu¹⁵.

Pozostałe wyższe uczelnie poznańskie z okresu II Rzeczypospolitej, a mianowicie Akademia Handlowa (obecna WSE) oraz Państwowe Konserwatorium Muzyczne (obecnie: Państwowa Wyższa Szkoła Muzyczna), nie posiadają pełnych opracowań dotyczących strat własnych podczas okupacji. W opublikowanym opracowaniu pt. *Wyższa Szkoła Ekonomiczna w Poznaniu. XXX-lecie uczelni 1926 - 1956* (Poznań 1956) została zamieszczona *Lista pamięci ofiar spośród profesorów, asystentów, absolwentów i studentów WSE i Akademii Handlowej w Poznaniu, którzy zginęli śmiercią żołnierską na polu chwały lub padli ofiarą barbarzyńskiego terroru hitlerowskiego w latach 1939 - 1945*. Lista ta nie jest jednak kompletna.

Z kolei w monografii Państwowej Wyższej Szkoły Muzycznej zatytułowanej *40-lecie PWSM w Poznaniu 1920 - 1960* (Wydawnictwo Poznańskie, 1962) brak odrębnego omówienia przedstawiającego dzieje szkoły i jej pedagogów w latach 1939 - 1945¹⁶.

Oprócz przedstawionej wyżej literatury przedmiotu dane o stratach poznańskiego środowiska naukowego znaleźć można także w opublikowanych m. in. listach zmarłych filologów¹⁷, filozofów¹⁸, farmaceutów¹⁹, lekarzy²⁰, geografów²¹, botaników²². Jedne z nich dotyczą strat w ujęciu ogólnopolskim inne wyłącznie Wielkopolski.

¹⁵ W. Kowalenko, *Tajny Uniwersytet Ziem Zachodnich w latach 1940 - 1944*; Poznań 1946; J. J. Bossowski, K. M. Pospieszalski, K. Tymieniecki, Z. Wojciechowski, *Uniwersytet Poznański na początku hitlerowskiej okupacji*. „Przegląd Zachodni” nr 7/8 1955; T. Klanowski, *Uniwersytet im. A. Mickiewicza w Poznaniu 1945 - 1964*. Poznań 1965.

¹⁶ W przygotowywanej do druku publikacji z okazji 50-lecia PWSM E. Serwański, pisząc o losach okupacyjnych poznańskiego środowiska muzycznego, podjął pierwszą próbę zestawienia strat osobowych tej uczelni w latach 1939 - 1945.

¹⁷ H. Ułaszyn, *Jeszcze straty wśród polonistów*. „Kuznica” nr 11/1945; H. Szipper, *Straty wśród polonistów*. „Kuznica” nr 14/1945; K. Nitsch, *Trzej zamordowani przez Niemców poznańscy lingwiści*. „Język Polski” nr 5/1947; *Straty wśród filologów klasycznych*. „Eos” z. 1/1940 - 1946.

¹⁸ J. Sawaszkiewicz, *Pięćdziesiąt lat filozofii w Poznaniu*. „Przegląd Filozoficzny” nr 1 - 3/1948.

¹⁹ *Wspomnienia o filozofach zmarłych 1939 - 1945*. „Przegląd Filozoficzny”, R. 1946; W. W. Głowacki, *Poznańskie studium farmaceutyczne (1919 - 1947)*. „Farmacja Polska” nr 7/1948.

²⁰ K. M. Pospieszalski, *Wykaz pracowników Uniwersytetu Poznańskiego zmarłych w czasie wojny*. „Przegląd Lekarski” nr 1/1967.

²¹ *Polscy geografowie i przedstawiciele nauk pokrewnych zamęczeni, zmarli, i ci, po których ślad zaginął w latach 1939 - 1945*. „Przegląd Geograficzny”, R. XIX 1939/1945; E. Romer, M. Kiełczewska, B. Krygowski, *Wspomnienie o śp. Stanisławie Pawłowskim*. „Przegląd Zachodni” nr 4/5, 1945; *Z ostatnich dni profesora Stanisława Pawłowskiego*. „Przegląd Wielkopolski”, 1946.

²² *Straty wśród botaników*. „Acta Soc. Botan. Poloniae”, R. XVII, nr 1/1946.

Ponieważ zarówno prace przedstawiające ogólnie straty poznańskich naukowców, jak i co dopiero wymienione dotyczące poszczególnych dziedzin nauki pochodzą przeważnie z pierwszych lat powojennych, prawie wszystkie są niepełne i niedokładne, jakkolwiek wzajemnie się uzupełniają.

Trzeba także wspomnieć tu o Poznańskim Towarzystwie Przyjaciół Nauk, które opublikowało nazwiska swoich członków zmarłych w latach 1939 - 1945, m. in. na łamach „Sprawozdań PTPN” (nr 1/1946) oraz w opracowaniu Z. Lisowskiego pt. *Straty naukowe Poznania*. „Przegląd Zachodni” nr 2/3, 1945²³.

Pedagodzy

Szereg opracowań poświęcono problemowi martyrologii nauczycieli polskich, w tym i zagadnieniu strat osobowych tego środowiska w latach 1939 - 1945. Pierwszą pracą omawiającą straty szkolnictwa wielkopolskiego był artykuł C. Pilichowskiego pt. *Szkody materialne i moralne szkolnictwa wielkopolskiego w latach 1939 - 1945*, opublikowany w „Polsce Zachodniej” nr 4/1945²⁴. Artykuł nie uwzględnił całości strat tego środowiska, podobnie jak i kolejne opracowanie C. Wycecha, *Związek Nauczycielstwa Polskiego w czasie okupacji niemieckiej*: „Przegląd Historyczno-Oświatowy” nr 2/1947.

Jak dotychczas, najpełniejszy wykaz strat wielkopolskich pracowników oświaty zawiera aneks opracowany przez L. Gomolca w wydanej w 1963 roku monografii pt. *Związek Nauczycielstwa Polskiego w Wielkopolsce 1920 - 1961*. Wspomniany aneks ujmuje *Straty w szeregach wielkopolskich pracowników oświaty i nauki 1939 - 1945*. Jak wynika z tytułu, wykazem objęci zostali także naukowcy-pedagodzy. Za podstawę do opracowania aneksu autor przyjął *Ankiety-wykazy nauczycieli ofiar drugiej wojny światowej* rozpisane przez ZNP w latach 1960 - 1961 oraz *Rejestrację miejsc walk, męczeństwa i straceń w województwie poznańskim* przeprowadzoną przez ZBoWiD w 1958 r.

Po 1960 r. ukazało się kilka opracowań szczegółowych dotyczących np. losów okupacyjnych szkół zawodowych lub strat pracowników oświaty w niektórych powiatach Wielkopolski²⁵.

²³ Por. także: Z. Lisowski, *Poznańskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk w latach 1927 - 1947*. Poznań 1947; M. Wojciechowska, *Poznańskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk (rys historyczny)*. „Przegląd Zachodni” nr 9/10 1952.

²⁴ Podobne próby przedstawienia strat nauczycieli podejmowały także inne regiony Polski. Wymienić tu można m. in. *Straty w szkolnictwie pomorskim*. „Dziennik Urzędowy Kuratorium Okręgu Szkolnego Pomorskiego” nr 9/1945 i nr 1, 4/1946.

²⁵ C. Kwieciński, *Z kart martyrologii nauczycieli szkół zawodowych*. „Szkoła Zawodowa” nr 4/1960; J. Zwoleński, *Z dziejów Związku Nauczycielstwa Polskiego w powiecie Wolsztyn 1928 - 1968*. „Przegląd Historyczno-Oświatowy” nr 3/1968; A. Poniec Kic, *Nauczyciele i młodzież powiatu Gostyń 1939 - 1945*. „Przegląd Historyczno-Oświatowy” nr 2/1969; *Wielkopolska Szkoła Edukacji Narodowej, Ostrów — Gimnazjum Męskie*. Ossolineum 1970.

Pisarze, muzycy, aktorzy, plastycy

Odnosnie do strat środowiska literackiego w okresie wojny i okupacji hitlerowskiej brak odrębnych opracowań. Niektóre pozycje wymienione w części wstępnej zawierają niekiedy nazwiska zmarłych pisarzy i poetów. Opublikowana w 1944 r. w „Odrodzeniu” (nr 1/1944) *Lista zamordowanych, zaginionych i zmarłych w czasie wojny pisarzy, artystów i uczonych* — jak wynika z tytułu — obejmowała przedstawicieli trzech różnych grup twórców i nie mogła być kompletną²⁶.

Szczególnie ważną jest wydana w 1971 r. książka zbiorowa pt. *50-lecie Poznańskiego Oddziału Związku Literatów Polskich 1921-1971* (Wydawnictwo Poznańskie, 1971). T. Kraszewski w rozdziale pt. *Krótkie dzieje Oddziału Poznańskiego ZLP* podał pełną listę zmarłych literatów wielkopolskich w latach 1939-1945.

Istnieje natomiast problem podania strat muzyków polskich, w tym i wielkopolskich. Ustalony po raz pierwszy wykaz nie mógł z racji czasu, kiedy się ukazał odnotować ich rozmiarów („Ruch Muzyczny” nr 1/1945). Nie podała ich także cytowana wyżej monografia PWSM, w której losom muzyków wielkopolskich w okresie hitlerowskiej okupacji poświęcono zaledwie kilka zdań.

Podobnie brak do dziś pełnej listy strat polskich artystów plastyków. Można wymienić tu jedynie opublikowany w „Biuletynie Historii Sztuki i Kultury” nr 1/1946 artykuł M. Walickiego pt. *Po wojnie. Bilans strat osobowych w zakresie prac naukowych historyków sztuki, konserwatorów i muzeologów*, który podaje niepełny rejestr strat ludzi związanych ze sztuką, w tym także ze środowiska poznańskiego.

Analogicznie brak opracowań dotyczących aktorów dramatycznych zmarłych w latach wojny i okupacji. Dość duża natomiast liczba publikacji poświęcona jest dziejom teatru w latach 1939-1945 i jego w tym okresie działalności. Nie zawierają one jednak wykazu strat przedstawicieli tej grupy osób związanych z polską kulturą²⁷. Jedynymi opublikowanymi przyczynkami są: cytowana już wyżej *Lista zamordowanych, zaginionych i zmarłych w czasie wojny pisarzy, artystów i uczonych* oraz opublikowana w czasopiśmie „Teatr” (nr 1/1945) niepełna lista zmarłych w latach 1939-1945 aktorów dramatycznych²⁸.

²⁶ Opublikowane w „Kamienie” (nr 15/16, 1957) opracowanie J. Żwirskiej pt. *W przelocie sekundy* podaje kilka nazwisk pisarzy i poetów, którzy zginęli w Powstaniu Warszawskim.

²⁷ M. in. „Pamiętnik Teatralny” nr 1-4/1963; S. Marczak-Oborski, *Teatr czasu wojny, 1939-1945*, PIW 1967.

²⁸ Zob. też: M. Rulikowski, *Pamięci zmarłych artystów*. „Teatr” nr 1/1945, J. J. Sandel, *Uwagi na temat „Księgi pamiątkowej poświęconej polskim artystom plastynom pochodzenia żydowskiego — ofiarom okupacji hitlerowskiej*. „Przegląd Artystyczny” nr 1/1960; *Straty wojenne polskiej radiofonii*. „Radio i Świat” nr 2/1945.

Bibliotekarze, dziennikarze, wydawcy, księgarze

Na temat strat poniesionych w latach 1939-1945 przez bibliotekarzy polskich istnieje już dość poważna literatura. Pierwsze próby ich zestawienia poczyniono w 1945 r. na łamach organu bibliotekarzy polskich, a mianowicie w „Bibliotekarzu”²⁹. Wykazy zawierały także nazwiska zmarłych w okresie okupacji bibliotekarzy wielkopolskich. Wydaje się jednak, że listy te publikowane bezpośrednio po wojnie nie podają strat całego środowiska bibliotekarzy wielkopolskich.

Szczegółowiej natomiast zostały opracowane straty osobowe Biblioteki Uniwersyteckiej w Poznaniu (mianowicie w opracowaniu S. Kubiaka pt. *Biblioteka Uniwersytecka im. A. Mickiewicza w Poznaniu 1919 - 1966*, Poznań 1967), a także Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk (w cytowanych już wyżej opracowaniach o stratach osobowych PTPN).

Opublikowana została także pełna — jak się wydaje — lista strat dziennikarzy wielkopolskich. Pierwsze wykazy ogłoszono już w 1945 r. na łamach „Głosu Wielkopolskiego” nr 223/1945 oraz „Rzeczypospolitej” z 15 XII 1945. Nie były to jednak kompletne listy strat. Taką listę ogłoszono dopiero w związku z 25-leciem powstania „Głosu Wielkopolskiego” w artykule pt. *Dziennikarzom, którzy zginęli w latach 1939 - 1945* („Głos Wielkopolski” z 17 lutego 1970 r.)³⁰.

Pierwsze spisy strat księgarzy i wydawców polskich z lat 1939-1945 ogłoszone zostały w „Przeglądzie Księgarskim” z 1946 r. Literatura dotycząca tego problemu nie jest zbyt obszerna, niemniej dwie wydane w 1970 r. pozycje przedstawiają najnowszy stan wiedzy dotyczący strat polskiego księgarstwa w tym okresie. Mowa tu o książce S. Pazyry pt. *Z dziejów książki polskiej w czasie drugiej wojny światowej* (Państwowy Instytut Wydawniczy, 1970), która zawiera *Listę osób dotkniętych terrorem hitlerowskim*. Choć — jak autor podaje — lista jest niepełna, przedstawia jednak najnowszy bilans strat księgarstwa polskiego, uzupełniając istniejące luki w tej dziedzinie. Bardziej szczegółowo natomiast omówił straty księgarstwa wielkopolskiego B. Żynda w *Bibliografii wydawnictw Księgarni św. Wojciecha* z okazji 75-lecia działalności tej placówki (Księgarnia św. Wojciecha 1970). Podana w niej lista strat księgarzy wielkopolskich w latach 1939-1945 jest — jak dotąd — najpełniejszą³¹.

²⁹ „Bibliotekarz” nr 1-3/1945; „Bibliotekarz” nr 1/1946.

³⁰ Zob. też. M. Gawałkiewicz, *Uczczenie pamięci dziennikarzy poległych i zamordowanych w czasie ostatniej wojny*. „Prasa Polska” nr 10/1959; *Wspomnienia dziennikarzy z okresu okupacji hitlerowskiej*. Warszawa 1970.

³¹ Por. też: J. Stefański, *Krótki rzut oka na działalność poznańskiego księgarstwa w okresie okupacji hitlerowskiej*. „Przegląd Księgarski” 1947; Z. Szymandera, *Drukarze nauczycielami w czasie okupacji w Poznaniu*. W: *Informator Związku Zawodowego Pracowników Przemysłu Poligraficznego, Okręg Poznań* nr 3/1947.

Duchowieństwo

Problemowi eksterminacji duchowieństwa polskiego w okresie wojny i okupacji hitlerowskiej poświęcono znaczną literaturę. Począwszy od 1945 r. publikowano również pierwsze listy strat, w tym przede wszystkim duchowieństwa katolickiego. Były to opracowania S. Biskupskiego pt. *Księża polscy w niemieckich obozach koncentracyjnych* (Londyn 1946); *Straty polskiej nauki teologicznej podczas wojny. Środowisko wrocławskie* („Ateneum Kapłańskie” z. 4/1948)³²; *Straty kościoła polskiego podczas wojny* („Ateneum Kapłańskie” z. 1/1949).

Zagadnienia strat duchowieństwa polskiego, w tym i wielkopolskiego, dotyczyły m. in. opracowania S. Librowskiego, *Ofiary zbrodni niemieckiej spośród duchowieństwa diecezji wrocławskiej 1939 - 1945* (Wrocław 1947) oraz S. Gałęckiego, *Księża zamęczeni w katowniach hitlerowskich. Martyrologia kapłanów Pomorza, Wielkopolski i Śląska* („Ilustrowany Kurier Polski”, lipiec 1946). Do tego typu publikacji należą także opracowania monograficzne, jak np. obozu przejściowego dla duchowieństwa w Łądzie pt. *Łąd, niemiecki obóz przejściowy dla duchowieństwa* („Kronika Diecezji Wrocławskiej” nr 6 - 10/1967); *Uroczystości w Łądzie dla uczczenia martyrologii duchowieństwa polskiego* („Kronika Diecezji Wrocławskiej” nr 6 - 10/1967)³³.

Wiele nowych i cennych ustaleń odnośnie do problematyki polityki okupanta hitlerowskiego w stosunku do księży polskich, w tym i częściowo do zagadnienia strat, wniósł opublikowany w 1968 r. obszerny artykuł K. Śmigła pt. *Walka władz hitlerowskich z katolickim kultem religijnym na terenie archidiecezji gnieźnieńskiej w latach 1939 - 1945* („Studia Historyczne” t. II/1968). Najnowszą pozycją zajmującą się tą problematyką jest opublikowana praca J. Szylinga pt. *Polityka okupanta hitlerowskiego wobec kościoła katolickiego 1939 - 1945* (Instytut Zachodni, Poznań 1970). Autor podaje w niej straty polskiego duchowieństwa na terenach tzw. ziem wcielonych do Rzeszy, a więc dla: Okręgu Rzeszy-Gdańsk Prusy Zachodnie, „Kraju Warty” i Regencji Katowickiej.

Działacze polityczni, społeczni, kulturalni

Rozważając problem strat osobowych kultury polskiej nie sposób nie wymienić obok uczonych, artystów czy literatów ludzi, którzy choć nie związani z tworzeniem kultury bezpośrednio, odegrali w życiu kulturalnym Polski jakąś rolę. Mowa tu o różnego rodzaju działaczach politycznych, społecznych i kulturalnych, którzy na stałe zapisali się w polskiej historii lat 1918 -

³² Także: S. Wyszynski, *Pamięci 245 kapłanów diecezji wrocławskiej*. Wrocław 1946.

³³ Por. też: *Straty literatury i publicystyki katolickiej*. „Dziś i Jutro” nr 43/1946; *Wierni Ojczyźnie. Kartki z dziejów martyrologii duchowieństwa polskiego w latach okupacji hitlerowskiej*. Warszawa 1966; S. Podlewski, *Wierni Bogu i Ojczyźnie. Męczeńskie drogi duchowieństwa polskiego w czasie drugiej wojny światowej*. Wyd. Novum 1971.

-1945 i właśnie za swoją działalność ponieśli śmierć z rąk hitlerowskiego okupanta.

Ustalenie listy strat tej właśnie grupy osób, przedstawiciele różnych grup społecznych, jak np. robotników czy chłopów — różnego typu działaczy, wolnych zawodów m. in. adwokatów, lekarzy, techników, urzędników państwowych, przemysłowców, handlowców, kupców, rzemieślników i innych wydaje się sprawą bardzo trudną. Trudności są tu dwojakiego rodzaju. Najpierw to sprawa kryterium — „straty osobowe kultury polskiej”. Kryterium przedstawionych wyżej środowisk nie budzi wątpliwości. Jeśli jednak chodzi o termin „działacz”, sprawa sprecyzowania zakresu pojęciowego w istocie natrafia na trudności.

Cytowane we wstępie ujęcie definiujące B. Olszewicza nie wystarcza, jeśli chodzi o Wielkopolskę, a to ze względu na jej specyficzne tradycje społeczno-polityczne z okresu zaboru pruskiego, kiedy wszystkie warstwy społeczeństwa polskiego miały swój znaczny udział w walce o zachowanie kultury polskiej. W pewnym sensie ten specyficzny układ społeczny w kontynuowaniu i rozwijaniu kultury zachował się i w okresie II Rzeczypospolitej. B. Olszewicz miał przede wszystkim na myśli wybitnych twórców kultury względnie też przedstawiciele — o ile się tak można wyrazić — renomowanych zawodów. Chodziło mu głównie o typowe grupy „inteligencje”. W odniesieniu do Wielkopolski kryterium musi być bardzo szerokie, zwłaszcza gdy chodzi o działaczy niepodległościowych — powstańców, działaczy politycznych, którzy często byli również działaczami oświatowymi i kulturalnymi, działaczy takich organizacji jak np. Związek Obrony Kresów Zachodnich (Polski Związek Zachodni).

Z kolei na uwagę zasługują kryteria niemieckie, o których była mowa we wstępie przy referowaniu memoriału Wetzla i Hechta. Nasuwa się tu potrzeba konfrontacji tych kryteriów. W ramach obecnej pracy rozważania na ten temat zaprowadziłyby za daleko. Wymagają one jednak bacznych studiów i sprecyzowania pojęć.

Dруга z kolei trudność, to poważne braki w literaturze przedmiotu właśnie w odniesieniu do tych grup społecznych. Jak dotychczas bowiem nie podjęto próby ujęcia strat osobowych działaczy wielkopolskich z okresu 1939 - 1945³⁴. W istniejących na ten temat opracowaniach zawarte dane są bardzo fragmentaryczne, m. in. w cytowanej we wstępie książce A. Ordęgi i T. Terleckiego pt. *Straty kultury polskiej*. Również niepełne dane o działaczach politycznych zawiera opracowanie A. Kwiatkowskiego pt. *Straty wśród działaczy polskich* („Polska Zachodnia” z 25 sierpnia 1946); o działaczach społecznych traktuje artykuł w „Opiekunie Społecznym” (nr 1/2 1946); o działaczach ludowych pisał J. Marcinkowski w opracowaniu pt. *Ci, co odeszli na zawsze* („Kalendarz Ludowca” nr 19/1946). Szerszym i nowszym opracowaniem rejestrującym straty działaczy ludowych Wielkopolski jest książka S. Zbierskiego pt. *Nad Wartą Ludowa Straż. Z konspiracyjnej działalności wielkopolskich ludowców w latach 1939 - 1945* (Warszawa 1966).

³⁴ Próbę taką podjął H. Rechowicz w artykule pt. *Materiały do listy strat działaczy społecznych na Śląsku w latach 1939 - 1945*. „Zaranie Śląskie” z. 1a/1965.

Jak dotąd, nie został opracowany wykaz strat wielkopolskich działaczy oświatowych i kulturalnych. W istniejących publikacjach dotyczących strat przedstawicieli różnych zawodów znaleźć często można nazwiska działaczy oświatowych i kulturalnych. Są to jednak dane przypadkowe i niepełne³⁵. Tak np. w pracy zbiorowej pod redakcją L. Zimowskiego pt. *Kolejarze wielkopolscy w okresie II wojny światowej 1939 - 1945* (Poznań 1968), w publikacji W. W. Głowackiego, *Męczeńskie drogi farmaceutów wielkopolskich w latach okupacji hitlerowskiej 1939 - 1945* (Poznań 1967) są także nazwiska wielkopolskich działaczy kulturalno-oświatowych — przedstawicieli tych zawodów którzy ponieśli śmierć w latach 1939 - 1945.

Z analizy przedstawionej wyżej literatury wynika, że szczególne zrozumienie dla sprawy opracowania strat osobowych wykazało wielkopolskie środowisko naukowe, w tym przede wszystkim Uniwersytet Poznański. Ostatecznie problem ten rozwiązuje monografia wydana z okazji 50-lecia UAM (Poznań 1971), która zawiera pełną listę strat osobowych tej uczelni w latach 1939 - 1945 w opracowaniu C. Łuczaka.

Natomiast dodatkowych badań wymagać będzie problem strat pozostałych wyższych uczelni poznańskich z okresu II Rzeczypospolitej, a mianowicie Akademii Handlowej oraz Państwowego Konserwatorium Muzycznego.

Do tej pory, mimo opracowania L. Gomolca, nie jest ostatecznie ustalona lista strat nauczycieli wielkopolskich, którzy ponieśli śmierć w latach 1939 - 1945. Podane przez autora liczby dotyczące nauczycieli rozstrzelanych w publicznych egzekucjach, zamordowanych, zmarłych w obozach i więzieniach oraz tych, którzy zginęli w czasie wojny — ulegną zapewne zmianom w trakcie dalszych badań. (praca L. Gomolca została opracowana na podstawie materiałów z lat 1958, 1961).

Wydają się już ostatecznie ustalone, dzięki najnowszym publikacjom, straty pisarzy i dziennikarzy wielkopolskich.

Problemem natomiast otwartym jest sprawa opracowania strat wielkopolskich muzyków, artystów oraz aktorów. Środowiska te prawie wcale (z wyjątkiem drobnych przyczynków) nie publikowały wykazów własnych strat. Choć nie były to liczne grupy zawodowe, podanie ostatecznej liczby ich ofiar wydaje się pilne i potrzebne.

Wprawdzie dzięki ostatnio wydanym pracom S. Pazyry i B. Żyndy lista strat wielkopolskich wydawców i księgarzy w okresie wojny i okupacji hitlerowskiej wydaje się już prawie ustalona. Nie jest natomiast ostatecznie zna-

³⁵ Dla przykładu można wymienić następujące opracowania: *Lista osób zmarłych, poległych i zamordowanych w latach 1939 - 1947 ludzi związanych z kulturą i życiem gór Polski*. „Wierchy” t. XVII, 1948; C. Kolago, *Straty wojenne na odcinku służby zdrowia*. „Polski Tygodnik Lekarski” nr 29/1946; *Straty wśród lekarzy*. „Medycyna Społeczna i Kliniczna” R. I/1945 i R. II/1946; *Żałobna karta prawnictwa polskiego*. „Demokratyczny Przegląd Prawniczy” nr 3 i nast. 1946, (straty wśród prawników); *Adwokatura pod okupacją*. „Gazeta Ludowa” z 25 listopada 1946, (straty wśród adwokatów); „Las Polski” nr 2/1946 (straty wśród leśników); *Lista strat zmarłych lub zaginionych inżynierów i techników wodnych w okresie 1939 - 1945*. „Gospodarka Wodna” nr VI/1946.

na liczbę strat wielkopolskich bibliotekarzy (wyjątkiem jest tutaj środowisko Biblioteki Uniwersyteckiej). Straty tego środowiska były dość znaczne i choć na pewno będą trudne do ustalenia, to podjęcie próby badań pozwoliłoby określić kolejną liczbę ofiar, co przyczyniłoby się w jakimś stopniu do przyszłego całościowego ujęcia strat kultury polskiej.

Można natomiast ustalić na podstawie cytowanych pozycji liczbę strat osobowych polskiego duchowieństwa katolickiego w Wielkopolsce w latach 1939 - 1945.

Jak już zaznaczono problemem otwartym jest sprawa strat działaczy wielkopolskich. Podniesiona wyżej kwestia rozszerzenia kryterium pojęcia „działacz” w odniesieniu do Wielkopolski pozwoli — być może — na bardziej wyczerpujące przedstawienie strat tego środowiska, niemniej będzie to zadanie trudne.

Jak zauważono we wstępie celem powyższej pracy było przedstawienie jedynie stanu obecnej wiedzy o stratach osobowych kultury polskiej w Wielkopolsce. Jest rzeczą zrozumiałą, że powstała pokusa podjęcia pewnej krytycznej analizy liczb dotyczących ogólnych strat osobowych kultury w Wielkopolsce, jak też poszczególnych — a w każdym razie najważniejszych — środowisk twórczych. Jak wynika z końcowych sugestii, taka krytyczna analiza liczb byłaby jeszcze dziś przedwczesna. Problem ten należy uznać za jeden z podstawowych postulatów badawczo-naukowych.

MARIA RUTOWSKA

TEMATYKA POLSKA NA ŁAMACH MIESIĘCZNIKA „OSTEUROPA” (1960 - 1970)

Różnorodne zagadnienia związane z systemem tzw. badań wschodnich (*Ostforschung*) w NRF były już niejednokrotnie tematem polskich opracowań publicystycznych i naukowych. Tym niemniej problematyka ta zasługuje na baczny uwagę w okresie zachodzących przemian politycznych, których wyrazem było podpisanie 7 grudnia 1970 r. w Warszawie układu o podstawach normalizacji stosunków między Polską a Niemiecką Republiką Federalną. W związku z nową sytuacją polityczną nasuwa się nieodparcie pytanie: jak na tle bardziej aniżeli kiedykolwiek realistycznej polityki wschodniej obecnego rządu bońskiego kształtuje się informacja o Polsce w przekazach ośrodków zachodnioniemieckiej *Ostforschung*. One bowiem, z racji swego naukowego autorytetu, są specjalnie odpowiedzialne za urabianie opinii społecznej w NRF.

Przedmiotem niniejszego opracowania są oceny, jakie na temat problematyki polskiej formułowało stuttgarckie *Deutsche Gesellschaft für Osteuropakunde* (Niemieckie Towarzystwo Wiedzy o Europie Wschodniej). Wybór tej placówki badawczej spośród wielu podobnych, funkcjonujących na terenie NRF, uzasadnia fakt, iż ze względu na najstarsze tradycje w za-